

02

วิวัฒนาการระเบียงคดหลังพุทธศตวรรษที่ 19 ในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา*

Evolution of Buddhist Cloisters After the 19th
Century in the Chao Phraya River Basin

ดร. รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล **

Dr. Rongroj Piromanukul

* บทความชิ้นนี้เป็นส่วนหนึ่งของรายงานวิจัยเรื่อง จิตรกรรมระเบียงคดวัดพระศรีรัตนศาสดาราม
ภายใต้ทุนวิจัยจากมูลนิธิประชาธิปก-รำไพพรรณณี

** อาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง

บทคัดย่อ

ระเบียงคต คืออาคารที่วงล้อมรอบสิ่งก่อสร้างที่เป็นประธานที่มีจุดกำเนิด
ในวัฒนธรรมทะเลสาบเขมร และส่งผลให้กับศาสนสถานในกลุ่มแม่น้ำพระยาตั้งแต่
สมัยอยุธยาตอนต้น

แต่อย่างไรก็ตามระเบียงคตของศาสนสถานลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาจะมีความ
แตกต่างกับระเบียงคตในวัฒนธรรมทะเลสาบเขมร คือ

1. ในวัฒนธรรมทะเลสาบเขมร ถ้าเป็นศาสนสถานที่สำคัญจะมีการวง
ระเบียงคตหลายชั้น แต่ในวัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาช่วงสมัยอยุธยา ศาสน
สถานที่เข้าข่ายพระมหาธาตุหลักพระนครเท่านั้น ที่จะมีระเบียงคตและมีเพียง
ชั้นเดียว

2. ในวัฒนธรรมทะเลสาบเขมร ผนังระเบียงคตจะแกะสลักภาพปูนต่ำ
ซึ่งในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 จะนิยมแกะเป็นภาพพระพุทธรูป ส่วนของกลุ่มแม่น้ำ
เจ้าพระยาจะประดับประติมากรรมพระพุทธรูปลอยตัว

เนื่องจากระเบียงคตในสมัยอยุธยาจะปรากฏในศาสนสถานที่เข้าข่ายเป็น
พระมหาธาตุหลักพระนคร ดังนั้นวิวัฒนาการของระเบียงคตในช่วงสมัยนี้จึงไม่
พัฒนามากเท่ากับในสมัยรัตนโกสินทร์ และพัฒนาไปถึงจุดสุดยอดที่ระเบียงคต
ชั้นบนของวัดพระปฐมเจดีย์

คำสำคัญ: ระเบียงคต, วิวัฒนาการ

A b s t r a c t

The cloister is the continuous structural enclosure of a presidential building which has its origins in Khmer culture. Its influence has been observed in the monasteries in the Phraya River basin from the early Ayutthaya period onwards. However, the cloisters of the monasteries in the Chao Phraya River Valley are different from those in Khmer culture as listed:

1. In Khmer culture, the cloisters in notable temples usually consist of multiple layers. On the contrary, in the culture of Chao Phraya River Valley during the Ayutthaya period, the cloisters are found as a single enclosure of the principal monasteries of the city (Phra Nakorn).
2. In Khmer culture, the inside walls of the cloisters are decorated with bas relief carvings, the most popular themes during the 18th Buddhist century were the Buddha images, whereas the cloisters in the Chao Phraya River basin are adorned with Buddhist statues.

Due to the fact that the cloisters in the Ayutthaya period are found in the monasteries considered as the main temples of Phra Nakhon, the evolution of the cloisters in this period is not as developed as the ones in the Rattanakosin period where the development has reached its highest point as found on the top floor of the Phra Pathom Chedi Temple.

Keywords: Cloisters, Evolution

บทนำ

การศึกษาวิวัฒนาการศาสนสถานในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างที่ผ่านมา คือการมุ่งเน้นที่จะหาวิวัฒนาการของสิ่งก่อสร้างอันเป็นประธานของศาสนสถานนั้นๆ รวมถึงพัฒนาการของเจดีย์บิรवारและอาคารขนาดใหญ่ เช่น พระวิหาร และพระอุโบสถ เป็นหลัก และที่สำคัญคือนักวิชาการจะกล่าวเสมอจนเป็นที่ทราบกันทั่วไปว่า พระปรารงค์คือสิ่งก่อสร้างที่มีวิวัฒนาการจากปราสาทในวัฒนธรรมทะเลสาบเขมร แต่ก็เป็นที่แปลกประหลาดประการหนึ่งคือไม่มีการกล่าวถึงวิวัฒนาการของระเบียงคตที่วงล้อมรอบอาคารอันเป็นประธานของสถาปัตยกรรมลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา

ระเบียงคตในปัจจุบันคือ พระระเบียงในเอกสารโบราณ

จากหลักฐานในปัจจุบัน (พ.ศ. 2560) กรมศิลปากร (2550: 429) ได้ให้คำจำกัดความของระเบียงคต คือระเบียงทางเดินที่มีหลังคาคลุมสร้างล้อมรอบสิ่งก่อสร้างประธาน มักมีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยม

แต่อย่างไรก็ตาม จากหลักฐานเอกสารตั้งแต่ก่อนหน้ารัชกาลที่ 3 ไม่เคยปรากฏศัพท์คำว่า “ระเบียงคต” ดังตัวอย่างต่อไปนี้

1. ที่วัดไชยวัฒนารามปรากฏระเบียงคตวงล้อมรอบพระปรารงค์ประธาน หากแต่ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาด) ได้จัดไว้ว่า

“แลที่บ้านพระพันปีหลวงนั้น พระเจ้าอยู่หัวให้สถาปนาสร้าง มหาธาตุเจดีย์มีระเบียงรอบ แลมุมพระระเบียงนั้น กระทำเป็นทรง เมรุทิศเมรุรายอันรจนา”

(กรมศิลปากร 2533: 343)

2. ที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม มีระเบียงคดวงล้อมรอบพระ อุโบสถถึง 2 ชั้น หากแต่ในจารึกวิหารพระโลกนาถซึ่งจารึกขึ้นในสมัยรัชกาล ที่ 1 ได้กล่าวว่า

“ให้จับการปิดสังขระณะสร้างพระอุโบสถมีกำแพงแก้วกระเบื้อง ประล้อมรอบพื้นในกำแพงแก้วแลหว่างพระระเบียงชั้นในชั้นนอก ก่ออิฐห้าชั้นแล้วดาตปูน กระทำพระระเบียงล้อมสองชั้นผนังพระ ระเบียงข้างในนั้นเปนจัตุรมุขทักษ์ชั้นเขี้ยวเหลี่ยมสี่”

(ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน 2544: 362-365)

3. ที่วัดพระปฐมเจดีย์มีระเบียงคดวงล้อมรอบพระเจดีย์ประธาน หากแต่ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 ของเจ้าพระยา ทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค) จดไว้ว่า

“แล้วซักระเบียงล้อมรอบทั้ง 4 ด้าน จดจารึกคาถาพระ
ธรรมบทไว้ทุกห้อง”

(เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (จำ บุนนาค) 2507: 247)

ดังนั้นถ้าพิจารณาจากเอกสารโบราณที่ยกมา จะพบว่าอาคารที่ล้อม
รอบสิ่งก่อสร้างที่เป็นประธานของศาสนสถานจะเรียกว่า “ระเบียง” แต่ใน
เอกสารสมัยปัจจุบันเรียกว่า “ระเบียงคด” ด้วยเหตุเพื่อความเข้าใจที่ตรง
กันผู้เขียนจะใช้คำว่า “ระเบียงคด” ในบทความชิ้นนี้

ลักษณะระเบียงคดของวัฒนธรรมทะเลสาบเขมร

ระเบียงคดรุ่นเก่าในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เริ่มปรากฏ
เห็นเด่นชัดในศาสนสถานของวัฒนธรรมแถบทะเลสาบเขมรตั้งแต่รุ่นพุทธ
ศตวรรษที่ 16 ลงมา และน่าจะเชื่อได้ว่าการก่อระเบียงคดเป็นเอกลักษณ์
ของวัฒนธรรมนี้ ทั้งนี้เพราะกลุ่มศาสนสถานในวัฒนธรรมจามปา, ลุ่มแม่น้ำ
อิรวดี และบนเกาะชวา รวมถึงศาสนสถานในชมพูทวีปต่างก็ไม่ปรากฏว่ามี
การวางระเบียงคดล้อมรอบศาสนสถานแต่ประการใด

ผลจากการศึกษาของนักวิชาการชาวฝรั่งเศส ทำให้ทราบว่าระเบียง
คดแต่เดิมเป็นเพียงห้องขนาดยาวที่ล้อมรอบสิ่งก่อสร้างประธานเช่นที่
ปราสาทบันทายศรี หรือลุ่มฐานที่รองรับปราสาทประธาน เช่น ปราสาท
แปรรูป เป็นต้น จนต่อมาในศาสนสถานรุ่นพุทธศตวรรษที่ 16 ตอนกลาง
ที่ปราสาทตาแก้ว จึงได้เชื่อมห้องขนาดยาวนั้นให้ติดต่อกันกลายเป็นระเบียง
คด (Coral Rémusat 1951: 34-35; Boisselier 1966: 82-87)

แต่อย่างไรก็ตาม ศาสนสถานที่มีอายุตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 16 ลงมา
ก็เชื่อว่าจะมีระเบียงคดทุกแห่ง ยกตัวอย่างเช่น ปราสาทธมมานนท์ และ
ปราสาทเจ้าสายเทวดา ซึ่งจัดให้อยู่ในศิลปะเขมรแบบนครวัดตอนปลาย
รวมถึงกลุ่มอาคารที่เป็นศาสนสถานอโรคยศาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7
เป็นต้น

เนื่องจากปราสาทประธานมีพื้นที่จำกัด จากตัวอย่างหลักฐานเท่าที่ค้นพบในปัจจุบัน (พ.ศ. 2560) โคปุระของศาสนสถานในวัฒนธรรมทะเลสาบเขมรจะปรากฏว่ามีการประดิษฐานรูปเคารพ ยกตัวอย่างเช่น ปราสาทกรอฮอม ซึ่งเป็นโคปุระของปราสาทม ที่เกาะแกร์ อายุราวกลางพุทธศตวรรษที่ 15 โคปุระปราสาทบันทายสรี อายุต้นพุทธศตวรรษที่ 16 แต่ระเบียงคดในรุ่นพุทธศตวรรษที่ 16 ไม่ปรากฏหลักฐานว่ามี การประดิษฐานรูปเคารพ แต่ประการใด เช่น โคปุระปราสาทตาแก้ว โคปุระของปราสาทเขาพระวิหาร เป็นต้น ทั้งนี้ อาจจะเป็นเพราะขนาดของระเบียงคดในระยะแรกเริ่มมีความกว้างไม่เพียงพอ

จนต่อมาจากหลักฐานของฐานรูปประติมากรรมที่ค้นพบในระเบียงคดด้านทิศใต้ปีกตะวันออกของปราสาทพิมาย ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พิมาย จังหวัดนครราชสีมา ที่ฐานมีจารึกซึ่งทะเบียนของหอสมุดแห่งชาติเรียกศิลาจารึกหลักนี้ว่า จารึกปราสาทหินพิมาย 4 (K.954) ปรากฏข้อความกล่าวว่า “ศรีวิเรนทราธิปติวรมันแห่งโฉวกุสลสถาปนากรมเตงชคตเสนาปติ” (กรมศิลปากร 2529: 59-61; Coedès 1964: 126-127)

แม้ว่าจารึกที่ฐานรูปเคารพดังกล่าวจะไม่ปรากฏปีศักราช แต่เนื่องจากปรากฏนามศรีวิเรนทราธิปติซึ่งมีปรากฏในจารึกปราสาทพิมาย 3 (K.397) ที่ระบूपีมหาศักราช 1034 (พ.ศ. 1655) (กรมศิลปากร 2529: 35-47) ดังนั้นฐานรูปเคารพดังกล่าวก็น่าที่จะมีอายุร่วมสมัยกับจารึกปราสาทหินพิมาย 4 นี้

จากหลักฐานจารึกปราสาทหินพิมาย 4 ทำให้เราพอทราบว่าอย่างน้อยราวกลางพุทธศตวรรษที่ 17 น่าจะเริ่มมีการประดิษฐานรูปเคารพในระเบียงคดแล้ว แต่อย่างไรก็ตามที่ระเบียงคดปราสาทพิมายก็พบอยู่เพียง 1 ฐาน ซึ่งไม่อาจที่จะทราบได้ว่าแต่เดิมมีการประดิษฐานมากน้อยเพียงใด และรูปเคารพที่ประดิษฐานก็เป็นเทพบริวารของรูปเคารพอีกองค์หนึ่ง ทั้งนี้เพราะจารึกปราสาทหินพิมาย 4 ออกนามรูปเคารพว่า “กรมเตงชคต

เสนาปติ” เทียบกับรูปเคารพในจารึกปราสาทหินพิมายว่า “กมรเตงชคต”

ร่องรอยการประดิษฐานรูปเคารพในระเบียงคตเริ่มมีปรากฏมากขึ้นในระเบียงคตของศาสนสถานในสมัยบายน (พุทธศตวรรษที่ 18) ยกตัวอย่างเช่น ปราสาทบายน ปราสาทตาพรหมที่เมืองพระนคร และปราสาทบันทายฉมาร์ (Coedès 1989: 95-122; Maxwell 2007: 122-135) เป็นต้น แต่รูปเคารพที่ปรากฏในปราสาทนั้นล้วนประดิษฐานในมุมหักศอกของระเบียง และเป็นรูปสนองพระองค์บรรพบุรุษพระญาติวงศ์และขุนนางคนสำคัญ ดังนั้นบริเวณมุมหักศอกของระเบียงคตในศาสนสถานทั้งสามแห่งที่กล่าวไปข้างต้นจึงไม่ต่างกับวิหารหลังเล็กๆ หลังหนึ่ง

แต่อย่างไรก็ตามในปัจจุบันยังไม่พบหลักฐานศาสนสถานในวัฒนธรรมทะเลสาบเขมรว่ามีารประดิษฐานรูปเคารพเรียงรายในระเบียงคต ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะ

1. ทางเดินในระเบียงมีขนาดไม่กว้างมาก
2. แม้ว่าระเบียงคตบางแห่งจะมีขนาดความกว้างพอสมควร แต่ระเบียงคตเหล่านั้นก็มีภาพสลักเล่าเรื่องที่ผนัง ดังนั้นจึงไม่มีการประดิษฐานรูปเคารพที่ผนังระเบียงคต เพราะจะเป็นการบดบังภาพสลัก

ในกรณีดังกล่าวผู้เขียนไม่รวมการประดิษฐานพระพุทธรูปในระเบียงคตชั้นที่ 2 ของปราสาทนครวัด (Finot et al. 1929: 106-109) เพราะปราสาทนครวัดเป็นศาสนสถานที่สร้างอุทิศไว้ในศาสนาพราหมณ์ไวษณพนิกาย อีกทั้งพระพุทธรูปที่ระเบียงต่างมีรูปแบบที่หลากหลาย จึงเป็นได้ว่าพระพุทธรูปเหล่านี้นำมาประดิษฐานในภายหลัง

อนึ่ง มีร่องรอยบางอย่างปรากฏที่ผนังระเบียงคตชั้นนอกของปราสาทตาพรหมที่เมืองพระนคร คือ ภาพสลักซุ้มเรือนแก้วแต่ภายในซุ้มไม่ปรากฏรูปเคารพใดๆ ผู้เขียนสันนิษฐานว่าน่าที่จะเป็นไปได้ว่าซุ้มเรือนแก้วที่ว่างเปล่านี้นี้ แต่เดิมคงจะมีภาพจำหลักซึ่งอาจจะเป็นพระพุทธรูป ต่อมาภายหลังได้ถูกขูดทำลาย ดังนั้นอาจจะเป็นไปได้ว่าการแกะสลักพระพุทธรูปในซุ้มเป็น

วิวัฒนาการจากการแกะสลักภาพเล่าเรื่องที่ผนังระเบียงคด และบนผนังเหนือกรอบหน้าต่างของระเบียงคดปราสาทตาพรหมมีการแกะสลักซุ้ม (รูปที่ 1) แต่ภายในซุ้มไม่ปรากฏรูปเคารพใดๆ แต่ถ้าเปรียบเทียบกับผนังเหนือกรอบหน้าต่างของระเบียงคดปราสาทบันทายฉมาร์จะพบภายในซุ้มจะแกะสลักเป็นรูปพระพุทธรูปนั่งปางสมาธิ (รูปที่ 2)

การแกะสลักภาพพระพุทธรูปและการประดิษฐานพระพุทธรูปจำนวนมากที่ผนังระเบียงคดน่าจะตีความได้ 2 ประการคือ

1. พระพุทธเจ้าจำนวนมากภายในพุทธศาสนamahayan
2. พระอดีตพุทธเจ้า

พัฒนาการแผนผังระเบียงคดในสมัยอยุธยา

จากหลักฐานแผนผังของวัดในสมัยอยุธยาตอนต้น พบว่าวัดใดที่มีการสร้างพระปรารักษ์เป็นสิ่งก่อสร้างประธานของวัด จะมีการสร้างระเบียงคดวงล้อมรอบเสมอ ทั้งนี้คงจะมีสาเหตุจากพระปรารักษ์ในศิลปะอยุธยาสี่บทอดรูปแบบจากปราสาทในวัฒนธรรมทะเลสาบเขมร เพราะฉะนั้นจึงมีการสร้างระเบียงคดซึ่งเป็นของคู่ปราสาทในวัฒนธรรมทะเลสาบเขมรตามเข้ามาด้วย

อนึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของแผนผังของระเบียงคดในสมัยอยุธยา ก่อนหน้าสงครามคราวเสียกรุงครั้งที่ 1 คือที่ด้านทิศตะวันออกซึ่งเป็นด้านหน้าของศาสนสถานจะมีพระวิหารหลวง และทางด้านทิศตะวันตกจะมีพระอุโบสถยื่นล้ำเข้ามาในระเบียงคด

แต่อย่างไรก็ตาม ไม่มีการอธิบายถึงตำแหน่งพระวิหารหลวงและพระอุโบสถว่าเหตุใดจึงต้องวางอยู่ในตำแหน่งนั้น ในประเด็นนี้ผู้เชี่ยวชาญสันนิษฐานว่าการที่สร้างพระวิหารหลวงล้ำเข้าไปในระเบียงคดนั้นคือการขยายสัดส่วนของโคปุระ เพราะ

ตามที่ได้กล่าวไปข้างต้นแล้วว่า ระเบียงคดในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาได้รับอิทธิพลจากระเบียงคดในวัฒนธรรมทะเลสาบเขมรซึ่งที่กึ่งกลางด้าน

จะมีขุมประตูทางเข้าหรือที่เรียกกันทั่วไปว่า โคปุระ ตั้งแต่ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 17 จนถึงครั้งแรกพุทธศตวรรษที่ 18 โคปุระเริ่มจะขยายใหญ่พอจะบรรจุผู้คนจำนวนมากได้ ยกตัวอย่างเช่น โคปุระปราสาทนครวัด และโคปุระปราสาทบายน เป็นต้น ดังนั้นจึงชวนให้คิดต่อไปได้ว่าในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาจึงได้พัฒนาการให้โคปุระทางด้านทิศตะวันออกกลายเป็นพระวิหารหลวงและทางทิศตะวันตกกลายเป็นพระอุโบสถแทน เช่น วัดพระรามและวัดราชบูรณะ (รูปที่ 6) พระนครศรีอยุธยา

ส่วนทางด้านทิศเหนือและทิศใต้ของระเบียงคดในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก็ย่อสัดส่วนของโคปุระด้านนี้ให้เล็กลง จนกลายเป็นกระเปาะขนาดใหญ่ที่ประดิษฐานพระพุทธรูปเท่านั้น (รูปที่ 7)

ต่อมาในสมัยอยุธยาตอนปลาย อาคารด้านหน้าระเบียงคดจะกลายเป็นพระอุโบสถและไม่ได้ยื่นล้ำเข้าไปในระเบียง ดังตัวอย่างวัดไชยวัฒนาราม เป็นที่น่าสังเกตได้ว่า ศาสนสถานในสมัยอยุธยาบางแห่งเท่านั้นที่จะมีระเบียงคด และจากหลักฐานที่พบทำให้เชื่อว่าระเบียงคดจะพบในศาสนสถานเป็นวัดที่เข้าข่ายเป็นวัดหลักของเมือง

แต่ก็มีข้อยกเว้นว่ามีศาสนสถานนอกเขตเมืองที่มีระเบียง คือ

1. **วัดใหญ่ไชยมงคล พระนครศรีอยุธยา** ในปัจจุบันไม่ปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับปีที่สถาปนาที่แน่นอน อย่างน้อยเจดีย์ประธานของวัดแห่งนี้ก็น่าที่จะมีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้น แต่เราก็ไม่ทราบได้ว่าในสมัยหลังจะมีการต่อเติมส่วนที่เป็นระเบียงคดหรือไม่

ในเอกสารเรื่องพรรณานามิสถานพระนครศรีอยุธยาได้ระบุว่าเจดีย์วัดใหญ่ไชยมงคลก็เป็นสิ่งก่อสร้างที่อยู่ในข่ายของพระมหาธาตุหลักพระนคร (วินัย พงศ์ศรีเพียร 2551: 106)

2. **ปราสาทนครหลวง พระนครศรีอยุธยา** จากหลักฐานที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารระบุว่าสถาปนาขึ้นในรัชกาลพระเจ้าอยู่หัวปราสาททอง สาเหตุที่โบราณสถานแห่งนี้มีระเบียงคด อาจจะเป็นเพราะสิ่งก่อสร้าง

แห่งนี้ได้ถ่ายแบบปราสาทฐานเป็นชั้นในวัฒนธรรมทะเลสาบเขมรเข้ามา ผลจึงทำให้มีการก่อระเบียงคด

3. **วัดอรัญญิก ราชบุรี** สมัยอยุธยาตอนต้น (ปติสร เพ็ญสุต 2555: 19) อาจจะเป็นเพราะพระปรางค์วัดนี้ได้ถ่ายแบบพระปรางค์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ราชบุรี มา อีกทั้งวัดแห่งนี้ก็ตั้งอยู่ใกล้พระนครมาก ดังนั้นจึงไม่ทราบขบวนการสร้างระเบียงคด หรือวัดอรัญญิกผู้คนในแถบเมืองราชบุรีถือว่าเป็นพระธาตุองค์สำคัญ

พัฒนาการด้านโครงสร้างระเบียงคด

ถ้าพิจารณาจากระเบียงคดชั้นในของวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี ซึ่งสันนิษฐานว่ามีแล้วตั้งแต่ก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา ผนังระเบียงคดอยู่ด้านนอก ส่วนด้านในไม่ปรากฏผนังจึงสันนิษฐานว่าเป็นเสารองรับชายคา แต่ลักษณะดังกล่าวผู้เขียนไม่มั่นใจว่าจะเป็นผลจากการซ่อมในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์หรือไม่

ต่อมาในสมัยอยุธยาตอนกลางจากระเบียงคดวัดพระศรีสรรเพชญ์ และวัดพระราม จะมีการทำผนังรองรับชายคาทั้งสองด้าน หากแต่ระเบียงคดวัดพระศรีสรรเพชญ์มีขนาดความกว้างมากจึงทำรองรับด้านในอีกแนวที่ใกล้กับแนวฐานชุกชีด้านที่ติดกับองค์พระมหาธาตุ

อนึ่ง จากหลักฐานที่เท่ามียู่ในปัจจุบัน ไม่สามารถสรุปได้ว่ารูปแบบของระเบียงที่พระอารามทั้งสองเป็นสิ่งที่วิวัฒนาการจากสมัยอยุธยาตอนต้น และรูปแบบการทำผนังระเบียงคดรองรับชายคาทั้งสอง ก็มีปรากฏในระเบียงคดในวัฒนธรรมทะเลสาบเขมร ยกตัวอย่างเช่นระเบียงคดชั้นที่ 2 ที่ปราสาทนครวัดและระเบียงปราสาทพิมาย

จากหลักฐานหลังสงครามเสียกรุงครั้งที่ 1 พัฒนาการของระเบียงคดมีแนวโน้มที่จะมีการขยายความกว้างขึ้น แต่ในขณะเดียวกันก็ได้ลดผนังด้านในทิ้งไป คงเหลือแต่เสารองรับชายคา ส่วนเสาในระเบียงด้านที่ใกล้กับ

องค์พระปรมาภิไธยยังคงรักษา แต่มีการปรับให้เป็นเสาย่อมุมแทนเสาสี่เหลี่ยม ดังจะเห็นตัวอย่างจากระเบียงคดวัดวรเชษฐ ในเกาะกรุงศรีอยุธยา และวัดไชยวัฒนาราม

ศาสนสถานรุ่นสุดท้ายของสมัยอยุธยาที่ก่อระเบียงคดล้อมสิ่งก่อสร้างประธานคือ วัดไชยวัฒนาราม (รูปที่ 7) และปราสาทนครหลวง ซึ่งทั้งสองแห่งนี้ก็สถาปนาขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ทั้งนี้ศาสนสถานสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวงในเขตเกาะกรุงไม่ปรากฏว่ามีการสร้างระเบียงคดแต่ประการใด สันนิษฐานว่าเพราะในช่วงระยะเวลาดังกล่าวไม่มีการสร้างพระปรมาภิไธยที่เป็นหลักพระนคร

พระพุทธรูปในระเบียงคดสมัยอยุธยา

อนึ่ง ระเบียงคดของวัดที่เป็นพระมหาธาตุหลักพระนครจะมีการประดิษฐานพระพุทธรูป จากหลักฐานพระพุทธรูปในระเบียงคดวัดมหาธาตุอยุธยาซึ่งอยู่ในสภาพที่ค่อนข้างจะสมบูรณ์ พิจารณาจากพุทธลักษณะสามารถกำหนดได้ว่ามีอายุอยู่ในสมัยอยุธยาตอนต้น (สันติ เล็กสุขุม 2542: 141)

ดังนั้นจึงน่าที่จะเป็นไปได้ว่า กลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาได้ปรับเอารูปแบบของพระพุทธรูปที่เป็นภาพสลักนูนต่ำของระเบียงคดในศาสนสถานสมัยบายนมาเป็นประติมากรรมลอยตัว ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะปัญหาเทคนิคการแกะสลักของช่างและคุณภาพของเนื้ออิฐ

คติการประดิษฐานพระพุทธรูปที่ตั้งเรียงรายอยู่ในระเบียงคดของศาสนสถานในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาน่าที่จะสื่อถึงความหมายถึงพระอดีตพุทธเจ้า เหมือนกับการเขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังสมัยอยุธยาตอนต้นที่เขียนพระพุทธรูปเรียงเป็นแถว ซึ่งนักวิชาการตีความว่าหมายถึงพระอดีตพุทธเจ้า (สันติ เล็กสุขุม และกมล ฉายาวินมณะ 2524: 33-46)

อนึ่ง นอกจากการประดิษฐานพระพุทธรูปตั้งเรียงรายในระเบียงคดแล้ว ยังปรากฏว่าที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี และวัดมหาธาตุ อยุธยา

ที่กำแพงวัดด้านในยังมีการทำซุ้มขนาดใหญ่ ซึ่งสันนิษฐานว่าซุ้มเหล่านี้เคยประดิษฐานพระพุทธรูปมาก่อน

เราไม่อาจที่จะทราบได้ว่า การที่มีซุ้มประดิษฐานพระพุทธรูปเหล่านี้ เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเมื่อใด เพราะวัดทั้งสองตามหลักฐานก็เป็นวัดที่สถาปนาขึ้นตั้งแต่ก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา จนถึงสมัยอยุธยาตอนต้น แต่ในขณะเดียวกันในราชวงศ์ปราสาททองก็มีการบูรณะวัดทั้งสองนี้ด้วยเช่นเดียวกัน

นอกจากนี้ลักษณะของพระพุทธรูปที่ตั้งเรียงรายในระเบียงคดของศาสนสถานในสมัยอยุธยาจะหันพระพักตร์สู่สิ่งก่อสร้างประธาน (ระบบผนังระเบียงคดอยู่ด้านนอก) ยกเว้นพระพุทธรูปในระเบียงคดของวัดพระศรีสรรเพชญ์ (รูปที่ 3) และระเบียงคดวัดพระราม ที่ระเบียงคดวัดพระศรีสรรเพชญ์จะก่อผนังทั้งสองด้าน ดังนั้นผนังระเบียงคดจึงจำเป็นที่จะต้องเจาะช่องแสง ดังนั้นระเบียงคดจึงไม่จำเป็นจะต้องมีเสาอยู่ภายในระเบียง แต่ใช้ผนังรองรับน้ำหนักหลังคา

ในประเด็นนี้ผู้เขียนสันนิษฐานว่า ลักษณะการจัดวางพระพุทธรูปที่ระเบียงคดวัดพระศรีสรรเพชญ์และวัดพระราม พระนครศรีอยุธยา อาจจะได้รับอิทธิพลจากระเบียงทางเดินประทักษิณรอบพระเจดีย์สถานในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนบน ยกตัวอย่าง ระเบียงคดรอบเจดีย์ประธานวัดเจดีย์เจ็ดแถว เมืองศรีสัชนาลัย ระเบียงวัดพระพายหลวง นอกเมืองเก่าสุโขทัย (รูปที่ 4) ระเบียงคดวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ พิษณุโลก และระเบียงรอบเจดีย์ประธานวัดมหาธาตุ สุโขทัย เป็นต้น ที่นิยมจัดวางพระพุทธรูปหันพระปฤษฎางค์ให้กับสิ่งก่อสร้างประธาน ผสมกับรูปแบบระเบียงคดที่มีพระพุทธรูปหันพระพักตร์สู่สิ่งก่อสร้างอันเป็นประธาน

แม้ว่าหลักฐานศาสนสถานก่อนหน้าช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ในเขตภาคกลางตอนบน มีหลงเหลือน้อยมากแต่ก็ไม่พบว่ามีการก่อระเบียงคดแต่ประการใด ดังนั้นแบบแผนของการประดิษฐานพระพุทธรูปหันพระปฤษฎางค์ให้แก่องค์พระเจดีย์หรือระบบผนังระเบียงคดอยู่ด้านใน ซึ่งเป็นสิ่งที่ปรากฏในวัฒนธรรมภาคกลางตอนบน น่าจะได้รับแบบแผนจากระเบียง

คดีในวัฒนธรรมทะเลสาบเขมรได้ด้วยเช่นกัน เพราะ

1. ที่กล่าวมาแล้วว่า ระเบียบคดีเป็นสิ่งก่อสร้างที่เป็นเอกลักษณ์ของวัฒนธรรมทะเลสาบเขมร ที่ไม่ปรากฏในศาสนสถานของวัฒนธรรมอื่น
2. ลักษณะของระเบียบคดีที่มีผนังระเบียบอยู่ด้านใน ก็ปรากฏที่ระเบียบคดีชั้นนอกของปราสาทนครวัด และระเบียบคดีชั้นนอกของปราสาทตาพรหม

ระเบียบคดีในสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1-2

เมื่อเข้าสู่ในสมัยรัตนโกสินทร์ ขนบการสร้างระเบียบคดีก็ยังคงสืบต่อลงมา พระอารามขนาดใหญ่ที่สถาปนาขึ้นใน 2 รัชกาลนี้จะปรากฏระเบียบวงล้อมรอบเสมอ ไม่จำกัดว่าจะต้องเป็นพระอารามที่เป็นพระมหาธาตุหลักพระนครเหมือนในสมัยอยุธยา ยกตัวอย่างเช่น วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม วัดราชบูรณะ (ถูกระเบิดทำลายในสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2) วัดดุสิตาราม และวัดอรุณราชวราราม (รูปที่ 8) เป็นต้น

แต่ระเบียบคดีในสมัยรัตนโกสินทร์มีความแตกต่างกับระเบียบคดีในสมัยราชวงศ์ปราสาททอง คือ

1. ระเบียบคดีในสมัยราชวงศ์ปราสาททองยังคงวงล้อมรอบองค์พระปรางค์ที่เป็นประธานหลักของวัด หากแต่ระเบียบคดีในสมัยรัตนโกสินทร์ กลับวงล้อมรอบพระอุโบสถแทน ซึ่งในกรณีนี้อาจจะเป็นเพราะว่า พระอุโบสถเริ่มมีความสำคัญขึ้นแทนพระเจดีย์มาตั้งแต่ในสมัยอยุธยาตอนปลายแล้ว แต่มีกรณียกเว้นดังต่อไปนี้

กรณีระเบียบคดีวัดพระศรีรัตนศาสดารามที่วงล้อมรอบอาคารหลายหลังอยู่ภายในระเบียบคดี ควรจะเป็นข้อยกเว้น ทั้งนี้ต้องการกันพื้นที่ส่วนนี้ออกเป็นส่วนหนึ่งต่างหากในเขตพระบรมมหาราชวัง และวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ที่ระเบียบคดีได้วงพระอุโบสถ พระวิหาร และพระมณฑปไว้ทั้งหมด ซึ่งในประเด็นนี้ผู้เขียนสันนิษฐานว่า แต่เดิมวัดแห่งนี้เป็นพระ

อารามของวังหน้ารัชกาลที่ 1 อุปถัมภ์เป็นพิเศษ จนในสมัยนั้นมีชื่อว่า วัดพระศรีสรรเพชญ์ ดังนั้นจึงอาจจะเป็นไปได้ว่า มีการยกฐานะของวัดแห่งนี้เสมอเหมือนวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

กรณีระเบียงคดวงล้อมรอบเจดีย์ศรีสรรเพชดาญาณ ดังข้อความในจารึกวิหารพระโลกนาถว่า “บันจุในห้องพระมหาเจดีย์แล้วก่อสืบต่อไปจนสำเร็จ ยกยอดสูงแปดสิบสองศอก ทำพระเรเบียงล้อมสามด้าน ผนังนั้นเขียนนิยายรามเกียรติ์ จึงถวายนามพระมหาเจดีย์ศรีสรรเพชดาญาณ” (ประชุมจารึกวัดพระเชตุพนฯ 2544: 52)

ดังนั้นอาจจะเป็นด้วยเหตุที่ว่า พระพุทธรูปพระศรีสรรเพชญ์แต่เดิมเคยประดิษฐานในพระวิหารหลวงวัดพระศรีสรรเพชญ์ครั้งกรุงเก่า อันมีสภาพเท่ากับพระศรีรัตนศาสดารามแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ด้วยเหตุนี้เมื่อเจดีย์ศรีสรรเพชดาญาณบรรจุจากพระศรีสรรเพชญ์จึงจำเป็นต้องวางระเบียงคดล้อมพระเจดีย์องค์นี้

2. ระเบียงคดในช่วงรัชกาลที่ 1-2 จะปรับให้บริเวณกึ่งกลางระเบียงคดเป็นประตูทางเข้า ซึ่งเป็นของที่ไม่ปรากฏหลักฐานในศิลปะอยุธยา กรณีนี้ยกเว้นวัดพระเชตุพนฯ เพราะกึ่งกลางระเบียงคดเป็นวิหารทิศ ประตูระเบียงคดจึงอยู่ที่สองข้างของวิหารทิศ เหมือนกับในสมัยอยุธยา

3. ระเบียงคดในสมัยรัตนโกสินทร์จะมีฝ้าปิดเครื่องบนของหลังคา และถ้าเชื่อว่าระเบียงคดวัดพุทไธศวรรย์และระเบียงคดวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ พิษณุโลก ที่ช่างในสมัยหลังซ่อมไม่ผิด จะพบว่าระเบียงคดสมัยอยุธยาที่นิยมแสดงองค์ประกอบเครื่องบนหลังคาเหมือนสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1-2 นั้น ไม่เหมือนกับสมัยอยุธยา

4. พื้นระเบียงคดในสมัยราชวงศ์ปราสาททองจะไม่มีการยกระดับ ที่เสารองรับชายคาของระเบียงคดจะก่อผนังเตี้ยขึ้นมา ส่วนสมัยรัตนโกสินทร์ พื้นระเบียงจะยกระดับและเสาที่รองรับชายคาจะไม่ีผนัง (ยกเว้นระเบียงคดที่วังล้อมรอบพระปรางค์วัดอัมพวันเจติยาราม จังหวัดสมุทรสงคราม)

อนึ่ง พระพุทธรูปที่ประดิษฐานในระเบียงคคของสมัยรัตนโกสินทร์ ช่วงรัชกาลที่ 1 มีความพิเศษแตกต่างจากสมัยอยุธยา คือ เป็นพระพุทธรูปโบราณที่นำมาจากหัวเมืองในแถบภาคกลางตอนบน (รูปที่ 9) ทั้งนี้เพราะในช่วงระยะนั้นมีการชะลอพระพุทธรูปสำคัญองค์ใหญ่น้อยลงมาที่กรุงเทพฯ เป็นจำนวนมาก ซึ่งได้มีผู้เสนอว่า เพราะพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช กำลังจะประกาศว่าพระองค์ทรงเป็นพระธรรมิกราช ทรงเป็นพระอัครศาสนูปถัมภก ดังที่ปรากฏในกระแสพระบรมราชโองการเรื่องให้เชิญพระพุทธรูปจากสุโขทัยมาประดิษฐานไว้ ณ กรุงเทพฯ (สายชล สัตยานุรักษ์ 2546: 232; วิราวรรณ นฤปิติ 2557: 121-146)

แต่อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนมีความเห็นเพิ่มเติมว่า อาจจะเป็นเพราะพระองค์กำลังทำให้กรุงรัตนโกสินทร์เป็นศูนย์กลางความศักดิ์สิทธิ์แห่งใหม่ การประดิษฐานพระพุทธรูปที่ผนังระเบียงก็เป็นเรื่องที่พบอยู่เสมอ แต่ยกเว้นระเบียงคควัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทั้งนี้เพราะมีวัตถุประสงค์เพื่อเขียนจิตรกรรมภาพเล่าเรื่องราวเกียรติ

ระเบียงคคในสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3

ขนบการสร้างระเบียงคคยังคงสืบเนื่องมาจนถึงสิ่งก่อสร้างในสมัยรัชกาลที่ 3 แต่ความนิยมไม่มากเท่ากับในช่วงก่อนหน้านี้ ดังที่จะเห็นได้ว่า พระอารามที่สถาปนาขึ้นหรือมีการบูรณปฏิสังขรณ์ใหญ่ในรัชกาลที่ 3 จะไม่ปรากฏระเบียงคคแต่ประการใด ยกตัวอย่างเช่น วัดเฉลิมพระเกียรติ วัดเทพธิดาราม และวัดราชนัดดาราม เป็นต้น หากแต่ลักษณะของระเบียงคคของศาสนสถานของพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 ได้มีพัฒนาการด้านรูปแบบจากสมัยก่อนหน้านี้นี้คือ

1. จากเดิมลักษณะของระเบียงคคแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาที่นิยมก่อผนังระเบียงไว้ด้านหนึ่ง อีกด้านหนึ่งจะเป็นเสา แต่จากระเบียงคควิหารพระพุทธไสยาสน์ วัดราชโอรสาราม (รูปที่ 10) ผนังระเบียงคคด้านนอกได้เพิ่มหลังคาชั้นลดอีก 1 ชั้น ดังนั้นจึงทำให้มีเสารองรับทั้ง 2 ด้านของชายคา

ที่เป็นเช่นนี้คงจะเป็นเพราะต้องการประดับจารึกที่ผนังระเบียง อย่างน้อยผนังที่เลื่อนเข้ามาก็ยังพอทำให้จารึกที่ประดับผนังระเบียงคดได้มีที่บังแดดบังฝนบ้าง

2. ในพระอารามบางแห่งจะพบว่ามีการสร้างศาลารายรอบอาคารประธานแต่มีกำแพงเชื่อมศาลาทันหลังเข้าด้วยกัน จึงดูเหมือนกับว่าระเบียงคดขาดเป็นระยะ เช่น ศาลารายรอบพระอุโบสถวัดราชโอรสาราม (รูปที่ 11) และศาลาที่ล้อมพระมณฑปวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เป็นต้น

ระเบียงคดในสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4-5

รูปแบบของระเบียงคดปรับเปลี่ยนเป็นอย่างมากในช่วงระยะเวลานี้ ลักษณะเด่นของระเบียงคดในสมัยรัชกาลที่ 4 คือ

1. คงรูปแบบผนังระเบียงคดด้านนอกได้เพิ่มหลังคาชั้นลาดอีก 1 ตับ ยกตัวอย่างเช่น ระเบียงคดที่วัดพระปฐมเจดีย์ หากแต่ได้พัฒนาให้ระเบียงคดมีแผนผังเป็นวงกลมล้อมฐานเจดีย์ทรงระฆัง

2. กลับไปใช้รูปแบบระเบียงคดที่มีผนังระเบียงอยู่ที่ชายคาด้านนอก ยกตัวอย่างเช่น ระเบียงคดวัดมกุฏกษัตริยาราม และวัดโสมนัส กรุงเทพมหานคร เป็นต้น ทั้งนี้เพราะหวนกลับไปจัดวางแผนผังตามแบบอยุธยาตอนต้น ที่มีการประดิษฐานพระธาตุเป็นกึ่งกลางและมีพระวิหารยื่นล้ำเข้ามาในระเบียงคด ส่วนพระอุโบสถจะอยู่ด้านหลังของระเบียงคด แต่บริเวณกึ่งกลางด้านทิศที่ไม่ใช่ทิศหลักไม่ทำกระเปาะประดิษฐานพระพุทธรูป แต่เจาะเป็นประตูแทน

นอกจากนี้พระอารามหลวงบางแห่ง เช่น วัดพุทธมณฑล และวัดบรมวงศ์จักรีวราราม ไม่ปรากฏว่ามีการทำระเบียงคด ทั้งนี้อาจเป็นเพราะเริ่มหมดความนิยมในการสร้างระเบียงคด หรืออาจเป็นเพราะสิ่งก่อสร้างประธาน พระอุโบสถและพระวิหารหลวง มีขนาดเล็ก การที่สร้างระเบียงคดมาวงล้อมก็เป็นการบดบังสิ่งก่อสร้างหลักโดยใช่ที่

ส่วนพระพุทธรูปที่ประดิษฐานในระเบียงคदनั้น เนื่องจากในสมัยดังกล่าวไม่มีการอัญเชิญพระพุทธรูปจำนวนมากลงมาจากหัวเมือง ดังนั้นพระพุทธรูปที่ประดิษฐานในระเบียงคดจึงเป็นองค์ที่ปั้นใหม่ เหมือนกับพระพุทธรูปในระเบียงคดวัดสุทัศนเทพวราราม และพระพุทธรูประเบียงคดวัดอรุณราชวราราม

รูปแบบของระเบียงคดน่าจะพัฒนาถึงขั้นสุดท้ายที่ระเบียงคดพระปฐมเจดีย์ชั้นบน ทั้งนี้เพราะเมื่อรัชกาลที่ 5 สถาปनावัดราชบพิตรสถิตมหาสีมาราม (รูปที่ 12) ก็ได้นำรูปแบบระเบียงคดดังกล่าวมาใช้ และหลังจากนั้นเป็นต้นมาช่างก็ไม่มีการพัฒนารูปแบบของระเบียงคดอีกเลย

แม้ว่าระเบียงคดวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม (รูปที่ 13) ซึ่งสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงออกแบบ แต่ก็เป็นการนำรูปแบบจากระเบียงคดวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ พิษณุโลก มาใช้ ดังนั้นจึงไม่ควรถือว่าเป็นพัฒนาการทางรูปแบบ หากแต่ได้ปรับแนวคิดจากระเบียงที่ประดิษฐานพระพุทธรูปอันศักดิ์สิทธิ์มาเป็นระเบียงคดที่จัดแสดงงานศิลปะซึ่งถือว่าเป็นการพัฒนาแนวความคิดเท่านั้น (รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุล 2555: 73-107)

สรุป

ระเบียงคดเป็นสิ่งก่อสร้างในสถาปัตยกรรมกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาที่ได้รับอิทธิพลมาจากวัฒนธรรมทะเลสาบเขมร แต่เนื่องจากในสมัยอยุธยา ศาสนาสถานที่เข้าข่ายเป็นมหาธาตุหลักพระนครเท่านั้น ที่จะมีการสร้างระเบียงคดในพระอาราม หากแต่ศาสนสถานี่เข้าข่ายพระมหาธาตุหลักพระนครในสมัยอยุธยามีจำนวนน้อย ดังนั้นรูปแบบของระเบียงคดในสมัยนี้ยังมีวิวัฒนาการที่ไม่มากเท่ากับในสมัยรัตนโกสินทร์ และวิวัฒนาการขั้นสุดยอดของรูปแบบระเบียงคดคือระเบียงคดชั้นบนของพระปฐมเจดีย์

รูปที่ 1 ภาพจำหลักในระเบียงคตปราสาทตาพรหม

รูปที่ 2 ภาพจำหลักบริเวณมุขหักศอกระเบียงคต ปราสาทบันทายฉมาร์

รูปที่ 3 ระเบียงคดวัดพระศรีสรรเพชญ์

รูปที่ 4 ระเบียงคดของเจดีย์เหลี่ยม วัดพระพายหลวง จังหวัดสุโขทัย

รูปที่ 5 พระวิหารด้านหน้าพระปรางค์วัดราชบูรณะ ซึ่งตำแหน่งเชื่อว่า น่าจะพัฒนาการจากโคปุระด้านทิศตะวันออกของปราสาทในวัฒนธรรมเขมร

รูปที่ 6 กระจาเปาะด้านทิศใต้ของระเปียงควัดพระราม และมีการทำผนังรับ ชายคาทั้งสองด้าน

รูปที่ 7 ระเบียงคดวัดไชยวัฒนาราม พระนครศรีอยุธยา จะสังเกตเห็นได้ว่า พระพุทธรูปในระเบียงคดจะถูกทำลาย และพื้นระเบียงไม่มีการทำชั้นลด

รูปที่ 8 ระเบียงคดวัดอรุณราชวราราม จะสังเกตเห็นว่าพื้นระเบียงมีชั้นลด

รูปที่ 9 พระพุทธรูปโบราณที่ระเบียงคตวัดพระเชตุพนฯ

รูปที่ 10 ระเบียงคตวิหารพระพุทธไสยาสน์ วัดราชโอรสาราม

รูปที่ 11 ศาลารายรอบพระอุโบสถวัดราชโอรสาราม

รูปที่ 12 ระเบียงคดวงกลมที่ล้อมฐานเจดีย์ วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม

รูปที่ 13 ระเบียงคตวัดเบญจมบพิตรฯ ที่พัฒนาจากกระเบื้องศักดิ์สิทธิ์มาเป็น
กระเบื้องจัดแสดงพระพุทธรูป

บรรณานุกรม

- กรมศิลปากร, 2529. **จารึกในประเทศไทย เล่ม 4.** กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- _____, 2533. **พระราชพงศาวดาร กรุงศรีอยุธยา ฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาต)** เล่ม 2. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา.
- _____, 2550. **ศัพท์านุกรมโบราณคดี.** กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), 2507. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4.** กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร. พลโท บัญญัติ เทพหัสดิน ณ อยุธยา พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงาน ฉาปนกิจ นางอนงค์ เทียรฆราช.
- ปติสร เพ็ญสุด, 2555. **ศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมในเขตพุทธาวาส วัดมหาธาตุวรวิหาร ราชบุรี.** วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, กรุงเทพฯ.
- ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน,** 2544. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง. คณะสงฆ์วัดพระเชตุพนจัดพิมพ์เป็นที่ระลึกสมโภชหิรัญบัฏและฉลองอายุวัฒนมงคล 85 ปี พระธรรมปิฎกบาติ (ถาวร ตีสสานุโกร ป.ธ.4) เจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม.
- รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, 2555. “คติ ความเปลี่ยนแปลง นัยยะแฝง: พระพุทธรูปในระเบียงคหวัดเบญจมาบพิตร.” **ตำรงวิชาการฉบับพิเศษ:** 73-107.
- วินัย พงศ์ศรีเพียร (ชำระ), 2551. **พรรณนาภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา.** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ อูษาคเนย์.
- วิราวรรณ นฤปิต, 2557. “การเมืองเรื่องจำนวน: การรวบรวม ทำบัญชี วัดขนาด และจำแนกพระพุทธรูปจากหัวเมืองเหนือในช่วงสร้างกรุงเทพฯ.” **ตำรงวิชาการ** 13 (2): 121-146.
- สันติ เล็กสุขุม, 2542. **ศิลปะอยุธยา: งานช่างหลวงแห่งแผ่นดิน.** กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- สันติ เล็กสุขุม และกมล ฉายาวัฒน์, 2524. **จิตรกรรมฝาผนังสมัยอยุธยา.** กรุงเทพฯ: มูลนิธิ เจมส์ ทอมป์สัน.
- สายชล สัตยานุรักษ์, 2546. **พระพุทธรูปศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. 2325-2352).** กรุงเทพฯ: มติชน.
- Boisselier J., 1966. **Le Cambodge.** Paris: Picard.
- Coedès G., 1964. **Inscriptions du Cambodge tome VII.** Paris: EFEO.
- _____, 1989. “La date du Bayon.” In **Articles sur le Pays Khmer** (pp. 95-122). Paris: EFEO.
- Coral Rémusat G. de, 1951. **L’art Khmer: les grande Étapes de son Évolution.** Paris: EFEO.

Finot L., Goloubev V., & Coedès G., 1929. **Le Temple d'Ankor Vat**. première partie.
Paris: EFEO.

Maxwell T.S., 2007. "The short inscriptions of the Bayon and contemporary temples."
In **Bayon: New Perspectives** (pp. 122-135). Bangkok: River Books.

